

نسخ خطی و کتب چاپ قدیم فارسی، عربی و تاتاری کهن تاتارستان - قازان

جایگاه ویژه‌ای که ملت تاتار در تقاطع فرهنگهای گوناگون احراز می‌نماید، موجبات ترکیب ویژه و زیست دایمی آنان را در حوزه رود ولگا، بویژه در عرصه معنوی فراهم آورده است. بدون شک عامل مهم در گفتگوی تمدنها با کشورهای اسلامی را نقش وحدت‌بخش اسلام و زبان عربی - که در کتب مذهبی و عرفی حتی از دوران پذیرش رسمی اسلام از سوی بولگار (بلغار)های حوزه ولگا گسترش یافته است - تشکیل می‌دهد. اجداد ملت تاتار با پذیرش خط عربی امکان همگرایی با تمدن اسلامی را به دست آوردند. تاجران عرب، فارس و بولگار و نیز بولگارهایی که در کشورهای اسلامی تحصیل کرده بودند، کتابهایی را در زمینه ادبیات و فولکلور عربی و فارسی به حوزه رود ولگا آوردند. در این دوره موج کاملی از ادبیات و سایر ارزشهای فرهنگی اعراب و ایرانیان به سوی تاتارستان جریان داشت که روابط خوب بازرگانی و اقتصادی به میزان زیادی عامل آن می‌گردید. ضمناً اثر بخشی فرهنگی جنبه متقابل داشت. در مخطوطات ملل مسلمان نام دهها تن از دانشمندان بولگاری و آثار آنها پیرامون موضوعات گوناگون فلسفه، طب، الهیات، فقه و اخلاق به ثبت رسیده است. مهاجران عرب و ایرانی در مدرسه بولگار و بعدها در مدرسه سرای به تحصیل اشتغال داشتند.

زبان عربی اساساً زبان الهیات و علوم بود و فارسی، در قلمرو گسترده‌ای مشتمل بر ایران، افغانستان، قفقاز، فرارود و تا حدی هند، زبان ادبیات بود، یعنی به مراتب از محیط صرفاً فارسی زبانان فراتر می‌رفت. آثار برجسته شاعرانی مانند رودکی، فردوسی، نظامی، خیام، سعدی، حافظ، جامی، عطار و بسیاری دیگر به این زبان نوشته شده‌اند. آثار این اساتید سخن

را در منطقه پاولزمیانه (حوزه رود ولگا) به خوبی می‌شناختند و ترجمه می‌کردند. تأثیر ادبیات کلاسیک فارسی بر ادبیات بولگاری - تاتاری و مناظره معینی بین آنها آشکار است. ارتباط با ادبیات عربی و فارسی در امر تجربه‌اندوزی، اقتباس موضوعات و فراگیری سبکهای شعری خود را نشان می‌داد. در منطقه تاتارستان سبک ادبی خاصی شکل گرفت که در نگارش «نظیره»، تقلید آزادانه ترکی با پردازش خلاق آثار مؤلفان فارسی با حفظ تسمیه آنها، بازتاب می‌یافت.

منطقه پاولژ و خوارزم ضمن شمول در ترکیب کشوری واحد در سده هفتم هجری دارای حیات فرهنگی مشترکی بودند. طی سده‌های هشتم و نهم هجری ارتباط ادبیات تاتاری با فارسی جنبه تنگاتنگ و فعالتری پیدا کرد. ادبیات تاتاری سده‌های نهم و دهم هجری نیز در زادگاه خود محصور نماند و با رشته‌های محکمی با جهان ادبی عرب و ایران پیوند داشت. ادبیات عربی و فارسی به زبانهای اصلی و یا به صورت ترجمه مورد مطالعه قرار می‌گرفت. ادبیات تاتاری با وجود چنین پیوندی غنای بیشتری پیدا کرد. ضمن گفتگو پیرامون سطح عمومی فرهنگ تاتاری طی سده‌های یازدهم و دوازدهم هجری بایستی متذکر شد که بیشتر تاتارهای روسیه باسواد بود و افزون بر تاتاری بسیاری به خوبی با عربی و فارسی نیز آشنا بودند. آشنایی با عربی و فارسی در میان تاتارها نشانه فرهیختگی به شمار می‌آید. آثار برجسته ادبیات فارسی، مانند: گلستان و بوستان سعدی، مثنوی مولوی و دیوان حافظ طی زمانی متمادی بخشی از برنامه آموزشی مدارس دینی را تشکیل می‌داد. همچنین دولت روسیه از برخی تاتارها به عنوان مترجم در روابط خارجی با کشورهای مسلمان استفاده می‌کرد.

در این دوره، تاریخ‌نگاری ایران در سده‌های پیشین از سوی مؤلفان تاتار فعالانه مورد تحلیل و پردازش قرار می‌گیرد. اشعار عرفانی تاتاری بر مبنای سنن غنی اشعار عارفانه فارسی بارور شده است. آثار دیگر ملل مسلمان بر اثر ترجمه آزاد و اقتباس دستخوش تغییراتی گردید و رفته‌رفته به ثروت معنوی ملت تاتار مبدل شد. بدین گونه روابط معنوی ملت تاتار با ایران امری پایدار بوده و ریشه در ژرفای سده‌های دور دارد. شایان ذکر است که مدرسه ایرانشناسی قازان در سده نوزدهم میلادی ایجاد شده است. امروزه در دانشگاه قازان افزون بر آموزش زبان فارسی، درس ایرانشناسی در بخش خاورشناسی دانشگاه مورد تدریس قرار می‌گیرد. همچنین در این دانشگاه از سال ۱۹۹۴ شعبه قازان انجمن دوستی روسیه و ایران فعال شده است. قازان

● نسخ خطی و کتب چاپ قدیم فارسی، عربی و تاتاری کهن تاتارستان - قازان

ایرانشناسان برجسته‌ای مانند: اردمان، برزین و گوتوالد را در خود پرورده است. در میان نسخ خطی موجود در قازان کتبی از ایرانشناسانی مانند: شامف، مازیتووا، ولی آف، ارسلان آف و دیگران نیز یافت می‌شود.

هدف اصلی از معرفی نسخ خطی و کتب چاپی عربی و فارسی موجود در قازان، نشان دادن پیوند فرهنگی تاتارها با سنت ادبی مکتوب ایران از سده‌های پیشین تا مرحله کنونی است. در این گزارش برخی از نسخ خطی و کتب چاپی قدیم - که در کتابخانه‌ها و مراکز علمی قازان موجود است - معرفی می‌شوند. مهمترین مراکز نسخ خطی تاتارستان از این قرارند:

۱. دانشگاه دولتی قازان؛ ۲. انستیتوی زبان، ادبیات و تاریخ ابراهیم آف فرهنگستان علوم جمهوری تاتارستان؛ ۳. آرشیو ملی جمهوری تاتارستان؛ ۴. کتابخانه ملی جمهوری تاتارستان؛ ۵. موزه ملی جمهوری تاتارستان؛ ۶. اداره روحانیت مسلمانان جمهوری تاتارستان.

قازان از گذشته‌های دور از لحاظ مجموعه‌های نسخ خطی غنی بوده است. هم اکنون در اینجا پنج مجموعه قابل توجه نسخ خطی با الفبای عربی موجود است. بزرگترین مجموعه متعلق به دانشگاه دولتی قازان است. دومین مجموعه را مجموعه نسخ خطی انستیتوی زبان، ادبیات و هنر، ابراهیم آف فرهنگستان علوم تاتارستان تشکیل می‌دهد. شمار نسخ خطی موجود در مجموعه‌های آرشیو ملی، موزه ملی و کتابخانه ملی جمهوری تاتارستان بسیار کمتر است. با این حال فقط بخشی از این مجموعه‌ها در فهرستهای چاپی معرفی شده است.

دانشگاه دولتی قازان: بخش شرقی شعبه نسخ خطی و کتب کمیاب کتابخانه لوباچفسکی دانشگاه دولتی قازان که از بزرگترین مراکز خاورشناسی به شمار می‌آید، بزرگترین مجموعه نسخ خطی عربی و فارسی و تاتاری و سایر زبانهای شرقی در جمهوری تاتارستان شناخته می‌شود. این مجموعه در بخش شرقی شعبه نسخ خطی و کتب کمیاب، بیش از ده هزار جلد کتاب خطی با خط عربی دارد. گردآوری این مجموعه از نسخ خطی شرقی در کتابخانه دانشگاه قازان در ۱۸۱۵م توسط پروفیسور ف. اردمان آغاز شد. در ۱۸۵۵م همزمان با انتقال بخش شرقی به دانشگاه پترزبورگ، تقریباً همه نسخ خطی به استثنای چند مجلد، به آنجا برده شد. در ۱۸۹۵م پروفیسور ای. ف. گوتوالد، کتابدار دانشگاه، مجموعه شخصی خود را مشتمل بر ۹۵

نسخه خطی، به دانشگاه بخشید و از این راه مجموعه نسخ خطی شرقی را از نو بنیاد نهاد. بخش عمده ذخیره کنونی نسخ خطی دانشگاه را مجموعه‌ای تشکیل می‌دهد که دانشمندان تاتار، بویژه ع.علیم جان البارودی (۱۹۲۲-۱۸۵۷م) و س.ع. وحیدی (۱۹۳۸-۱۸۸۷م) آن را تنظیم کرده‌اند. کتب خطی و چاپی بخش شرقی شعبه نسخ خطی و کتب کمیاب از نظر موضوعی این علوم را در بر می‌گیرند: تاریخ، فلسفه، فقه، زبان‌شناسی شرقی، الهیات، تاریخ اسلام، ریاضیات، اخترشناسی، شیمی، جغرافی، طب، فرهنگ لغات و منشآت. شعبه مزبور نسخ خطی آثاری از سده‌های ششم و هفتم هجری گرفته تا آثار نویسندگان معاصر را در اختیار دارد. کهن‌ترین نسخ خطی دانشگاه قازان، فهرست بخش نخست آثار ابو حامد الغزالی، مورخ (درگذشت: ۵۰۳ق) و «تقویم اللسان»، نوشته ابو محمد عبدالله الدینوری، مورخ (درگذشت: ۵۶۰ق) می‌باشد. از سده هشتم هجری به بعد فهرست آثار اولیه افزایش چشمگیری دارد.

براساس فهرست در کتابخانه علمی دانشگاه دولتی قازان موسوم به لویاچفسکی ۷۳۳ نسخه خطی فارسی نگهداری می‌شود. با این حال تعیین دقیق شمار نسخ خطی فارسی این دانشگاه به سختی ممکن است، زیرا این موضوع به کیفیت بسیار پایین تنظیم فهرستها از حیث الفبایی و موضوعی مربوط می‌شود، بویژه که در برخی موارد به زبان نسخه خطی اشاره نشده است. افزون بر این فهرستها مجموعه اول گو توالد (شامل ۹۸ اثر) را در بر نمی‌گیرد. در میان نسخ خطی فارسی، کتب عربی دیده می‌شود و برعکس. در نسخه‌هایی که در برگزیده چند اثر به زبانهای گوناگون هستند، فقط به یکی از این زبانها اشاره شده است. همچنین با مراجعه به فهرست موضوع مشاهده می‌شود که در تعیین موضوع بسیاری از نسخه‌ها اشتباه رخ داده است. افزون بر این در فهرستهای متنوع یک اثر در بخشهای گوناگون آمده است، در نتیجه تعیین شمار دقیق نسخ خطی فارسی دانشگاه قازان فقط در نتیجه آشنایی با هر نسخه خطی به صورت de vis 4 و نیز با تنظیم کامل و جامع فهرست براساس موازین علمی، با احتساب آثار تازه رسیده ممکن خواهد بود، زیرا کرسی تاریخ ملت تاتار در دانشگاه دولتی قازان با مأموریت‌های علمی و باستان نگاری (آرشیو گرافیک)، پیوسته مجموعه نسخ خطی را کامل تر می‌کند.

هم اینک در مخازن کتابخانه علمی لویاچفسکی این مجموعه‌ها نگهداری می‌شود: نسخ خطی ترکی و تاتاری (۶۳۸۲ نسخه)؛ نسخ خطی عربی (۵۷۱۴ نسخه)؛ نسخ خطی فارسی

● نسخ خطی و کتب چاپ قدیم فارسی، عربی و تاتاری کهن تاتارستان - قازان

(۷۳۳ نسخه)؛ اسناد به زبانهای شرقی (۱۶۳ نسخه)؛ ذخیره گوتوالد (۹۸ نسخه)؛ ذخیره میرحیدر فیضی (۲۵۶ نسخه).

مخزن نسخ خطی شعبه نسخ خطی و متن شناسی انستیتوی زبان، ادبیات و هنر. ابراهیم أف فرهنگستان علوم تاتارستان

هم اکنون این مجموعه بیش از ۶۲۰۰ نسخه به زبانهای عربی، فارسی و تاتاری کهن در بردارد. این مجموعه در سالهای ۳-۱۹۷۲ که ۱۲۰ نسخه از کتابخانه فتیکفن شوروی به انستیتوی زبان، ادبیات و هنر ابراهیم أف سپرده شد، ایجاد گشت. مجموعه مزبور شامل کتب خطی مخزن ۳۹ (۶۱۱۲ نسخه) و چند نسخه خطی از آرشیوهای شخصی ش.مرجانی و س. وحیدی است. همچنین در این مخزن ۱۰۰ کتاب چاپ قدیم و ۲۵۶ مجلد لیتوگرافی وجود دارد. به موجب این آمار اولیه می توان چنین برآورد کرد که بیش از دو سوم مجموعه را آثار عربی تشکیل می دهد. افزون بر این در انستیتو کتابهایی به زبانهای تاتاری و فارسی نیز نگهداری می شود، به گونه ای که حدود ۲۰۰ نسخه خطی و ۲۰۰ مجموعه شامل آثاری به زبان فارسی است. کهن ترین آثار به سده های هفتم و هشتم هجری تعلق دارد. فهرست فرهنگ مصادر عربی - فارسی، یعنی «کتاب تاج المصادر»، نوشته ابو عبدالله الحسین بن احمد بن الحسین الزوزنی (درگذشت: ۴۸۶ق) - که در ۶۶۹ق توسط عبدالمحسن بن محمود بن عبدالؤمن الدوالی نگاشته شده - متعلق به سده هفتم هجری است. برخی نسخ خطی با ذکر تاریخ و بدون تاریخ به سده هشتم هجری تعلق دارد. در میان نسخ خطی علمای تاتار به زبان عربی، آثاری از ع. اوتیز ایمنی، ع. کورساوی و ش.مرجانی نیز وجود دارد.

آرشیو ملی جمهوری تاتارستان

این مجموعه از لحاظ زمان تشکیل، جایگاه دوم را پس از دانشگاه احراز می کند و شامل نسخ خطی مجموعه آکادمی دینی قازان و کتابخانه های شخصی ن.ف. کاتائف و قیوم نصیری می باشد. نسخ خطی آکادمی دینی قازان - که شامل هجده نسخه بود - در سال ۱۹۲۲ وارد بایگانی شد. در میان این نسخ فقط شمار اندکی نسخه خطی شرقی به چشم می خورد. هم اکنون

آرشیو ملی تاتارستان حدوداً ۳۲ نسخهٔ خطی به خط عربی دارد. ذخیرهٔ آکادمی دینی شانزده نسخهٔ خطی دارد و ذخایرن.ف. کاتائف و قیوم نصیری نیز هر یک هشت نسخهٔ خطی به زبانهای تاتاری و فارسی را در بر می‌گیرد. از کهن‌ترین نسخ خطی مجموعه کتابی است دربارهٔ دستور زبان، نوشتهٔ ابوالبشر عمر بن عثمان بن قنبر سیاویحی که بر روی پوست نوشته شده و تاریخ سده‌های ششم و هفتم هجری را بر خود دارد.

موزهٔ ملی جمهوری تاتارستان

بخش نسخ خطی موزهٔ ملی جمهوری تاتارستان - که پیش از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ ایجاد شد - شامل ۴۰۰ نسخه به زبانهای عربی، فارسی و تاتاری است. بیشتر این نسخه‌ها مربوط به سده‌های یازدهم و سیزدهم هجری هستند. این مجموعه حدود هزار کتاب چاپ قدیم را نیز در بر می‌گیرد. این نسخه‌ها در مخزن کتاب، مخزن اسناد، و بخش مجموعهٔ شخصی رجال فرهنگی تاتار نگهداری می‌شوند. کهن‌ترین نسخهٔ خطی این موزه جلد چهارم تفسیر قرآن به زبان ترکی قدیم، در فهرست تنظیم شده از سوی محمد بن یوسف پیرزنجی زاده در ۹۱۳ ق می‌باشد.

کتابخانهٔ ملی جمهوری تاتارستان

این مجموعه یکی از جدیدترین مجموعه‌های ایجاد شده است. کتابخانه به صورتی منظم مأموریت‌های باستان‌نگاری را در تاتارستان سازماندهی می‌کند. از ۱۹۹۲ تا ۱۹۹۹ بیش از ۲۰۰۰ نسخهٔ خطی و ۶۰۰۰ کتاب با خط عربی و شمار زیادی اسناد گوناگون گردآوری شده است. نسخ خطی این مجموعه مربوط به سده‌های نهم تا چهاردهم هجری است و کهن‌ترین نسخهٔ خطی آن، مجموعه‌ای است با آثاری از سده‌های نهم و دهم هجری. نسخ خطی به زبان تاتاری شامل دوازده فهرست منظومهٔ قل علی به نام «قصهٔ یوسف»، فهرست منظومهٔ قسام کاتب، «مجموعه سلطان»، فهرست «داستان آقساق تیمور» و فهرست «قصهٔ آتوک» است. فهرستهای منظومه‌های پیشتر ناشناختهٔ مولافلی، نویسندهٔ مشهور تاتار سدهٔ یازدهم هجری در زمرهٔ مهمترین یافته‌ها تلقی می‌شود.

مجموعهٔ نسخ خطی کتابخانه‌های قازان و فهرستهای مربوطه، این مجموعه‌ها را در

● نسخ خطی و کتب چاپ قدیم فارسی، عربی و تاتاری کهن تاتارستان - قازان

ردیف بزرگترین مجموعه‌های روسیه قرار می‌دهد. این نسخ خطی بیشتر به زبان عربی و در حد کمتری به زبان تاتاری و فارسی هستند. از لحاظ موضوعات آثار عربی تقریباً تمامی عرصه‌های علوم سنتی اسلامی را در بر می‌گیرد. آثار فارسی و تاتاری بیشتر در حوزه ادبیات و شعر است.

گزیده‌ای از نسخ خطی، کتب چاپی قدیم و اسناد عربی، فارسی و تاتاری جمهوری تاتارستان
نسخ خطی فارسی:

۱. شماره ف - ۱۶۶، گلستان، نوشته سعدی شیرازی، ۶۹۰ بایگانی، موضوع: شعر، دارای ۱۸۰ صفحه، قطع جلد ۱۶ در ۲۱ سانتیمتر.

۲. شماره ف - ۱۶۹، سبحة الابرار، نوشته عبدالرحمان جامی، ۶۹۰ بایگانی، موضوع: شعر، دارای ۱۸۰ صفحه، قطع جلد ۱۶ در ۲۱ سانتیمتر.

۳. شماره ف - ۶۹، مسلک المتقین، مربوط به سده سیزدهم هجری، نوشته صوفی الهیار ابن الله قلی، موضوع: تصوف، منظومه مذهبی و اخلاقی، سال نگارش ناشناخته است، دارای ۷۱۸ صفحه، قطع جلد ۱۳ در ۲۴ سانتیمتر.

۴. شماره ف - ۶۰، حیرته الفقهه و محبت الفضاله، سال نگارش: ۱۱۹۴ق، موضوع: فقه، دارای ۱۰۶ صفحه، قطع جلد ۱۵ در ۲۰ سانتیمتر.

۵. شماره ف - ۴۰، تیمورنامه، نوشته عبدالله جامی (متخلص به هاتفی)، موضوع: تاریخ مسجع تیمور، دارای ۳۲۱ صفحه، قطع جلد ۱۴ در ۲۱ سانتیمتر.

۶. شماره ف - ۴۲، تاریخ اعصم الکوفی، سال نگارش: ۱۲۹۳ق، نوشته ابومحمد احمد ابن اعصم الکوفی، موضوع: تاریخ خلافت، ترجمه از عربی به فارسی، دارای ۳۱۵ صفحه، قطع جلد ۱۶ در ۲۷/۵ سانتیمتر.

۷. شماره ف - ۳۰۶، مکتوبات قدسی، سال نگارش: ۱۲۳۲ق، نوشته احمد الفاروقی، موضوع: تصوف، دارای ۴۹۲ صفحه، قطع جلد ۱۳ در ۲۷ سانتیمتر.

۸. شماره ف - ۲۴۱، نفحات الانس، کتابت عبدالغفور لاری، سال نگارش ناشناخته است، موضوع: تصوف، شرح حال بزرگان صوفیه، دارای ۷۲۵ صفحه، قطع جلد ۱۲ در ۲۱ سانتیمتر.

۹. شماره ف - ۳۵۴، تفسیر حسینی، موضوع: تفسیر، سال نگارش ناشناخته است، دارای ۱۲۲

صفحه، قطع جلد ۱۵ در ۲۶ سانتیمتر.

۱۰. شماره ف - ۵۷، نزهت القلوب، نوشته حمدالله ابن ابوبکر المستوفی القزوینی، سال نگارش: ۱۱۲۲ق، موضوع: اخترشناسی، جغرافیا، فلزات، دامپروری و غیره، دارای ۲۲۳ صفحه، قطع جلد ۱۸ در ۲۵/۵ سانتیمتر.

نسخ خطی عربی:

۱. شماره ۳۷۶۵ع، قرآن، فهرست آغاز سده دوازدهم هجری، آستراخان، دارای ۴۷۰ صفحه، قطع نسخه، ۲۱/۵ در ۳۵/۵ سانتیمتر.

۲. شماره ۲۹۹۸ع، فوائد و فیه به حل مشکلات القافیه، زمان نگارش: سده‌های دوازدهم یا سیزدهم هجری، موضوع: دستور زبان، نوشته ابن الحاجب، ناسخ ناشناخته است. دارای ۳۷۸ صفحه و چهار صفحه غیر اصلی، قطع جلد ۱۶/۵ در ۲۷/۵ سانتیمتر.

۳. شماره ۱۸۵۲ع، شرح کتاب الاسباب و السلامات، نوشته عود الکرمانی، سال نگارش: ۱۰۱۵ ق، موضوع: پزشکی، طومار به زبان فارسی، دارای ۳۳۲ صفحه و پنج صفحه غیر اصلی، قطع جلد ۱۷/۶ در ۲۸ سانتیمتر.

۴. شماره ۱۰۷۴-۱۰۶۷ع، مجموعه (مجموعه نسخ خطی)، موضوع: اخترشناسی؛ ۴۱۰۶۹، طوالی الانوار (عروج آفتاب و کواکب)، زمان نگارش: آغاز نیمه دوم سده سیزدهم هجری، دارای ۲۸۳ صفحه، قطع جلد ۱۷/۵۷ در ۲۲/۵ سانتیمتر.

۵. شماره ۱۱۲۱-۱۱۲۰ع، مجموعه شامل: اشکال التأسیس، نوشته شمس‌الدین محمدبن اشرف السمرقندی، مربوط به سده‌های هفتم و هشتم هجری، سال نگارش: ۷۳۸ ق؛ شرح مختصر مبادی هندسه براساس کتاب مبادی هندسه اقلیدس، مؤلف تحلیلی از ۳۵ فرضیه ارائه می‌دهد، دارای ۱۷۲ صفحه، قطع جلد ۸/۳ در ۱۴/۲ سانتیمتر.

۶. شماره ۳۲۴۳ع، کتاب وقایه الزوایه فی مسائل الهدایه، نوشته محمد صدرالشریعه الثانی، زمان نگارش: سده‌های دوازدهم یا سیزدهم هجری، موضوع: فقه، دارای ۱۷۰ صفحه، قطع جلد ۱۷ در ۲۲/۱ سانتیمتر.

نسخ خطی تاتاری:

۱. شماره ۱۱۱۵ ت، تواریخی بولگاریه، نوشته حسام‌الدین بن شرف‌الدین مسلمی البولگاری،

● نسخ خطی و کتب چاپ قدیم فارسی، عربی و تاتاری کهن تاتارستان - قازان

- سال نگارش: ۱۲۴۸ق، دارای ۱۴۳ صفحه، قطع جلد ۱۷ در ۲۲ سانتیمتر.
۲. شماره ۲۰۵۳ ت، فقهه کتابی، زمان نگارش: سده سیزدهم هجری، دارای ۱۰ صفحه، قطع جلد ۱۰ در ۱۷ سانتیمتر.
۳. شماره ۳۶۷۳ ت، قصه یوسف، نوشته قل علی، زمان نگارش: سده سیزدهم هجری، دارای ۱۲۳ صفحه، قطع جلد ۹/۵ در ۱۶/۴ سانتیمتر.
۴. شماره ۲۳۶۶ ت، معشوق نامه، زمان نگارش: نیمه دوم سده سیزدهم هجری، دارای ۵۱ صفحه، قطع جلد ۱۱/۵ در ۱۷/۵ سانتیمتر.
۵. شماره ۱۰۷ ت، جغرافیای کبیر، نوشته قیوم ناصری، قازان ۱۸۹۳، دارای ۱۵۰ صفحه، قطع جلد ۱۹ در ۳۰ سانتیمتر.

لیتوگرافی تاتاری:

۱. شماره ۴۷۲ گوتو، کاتب چلبی، دارای ۹۰ صفحه، قطع جلد ۱۷ در ۲۵/۵ سانتیمتر.
۲. مناجات لر، نوشته وایسی بهاءالدین، قازان ۱۸۷۴، دارای ۸۸ صفحه، قطع جلد ۱۵/۶ در ۲۲/۵ سانتیمتر.

کتب چاپی تاتاری:

۱. شماره ۲۳۴ ت، اسلام فیلسوف لری، نوشته گابده موسی، قازان ۱۹۱۲، دارای ۴۲ صفحه، قطع جلد ۸ در ۱۵ سانتیمتر.
۲. شماره ۴۲۸ گوتو، منتخبات، نوشته آنتون موفلینسکی، منتخبات عثمانی برای تدریس در دانشگاه، بخش دوم، سن پترزبورگ، ۱۸۵۹، دارای ۱۷۶ صفحه، قطع جلد ۱۵ در ۲۴/۵ سانتیمتر.
۳. شماره ۵۴ گوتو، محمدیه، قازان ۱۸۴۵، چاپخانه لیودویگ شویتسا، دارای ۳۰۰ صفحه، قطع جلد ۲۱ در ۲۹ سانتیمتر.
۴. شماره ۸۱۰ ت، البولگاری الماگاری، نوشته رضاءالدین فخرالدین، ۱۹۰۸، دارای ۷۲ صفحه، قطع جلد ۱۴/۵ در ۲۴ سانتیمتر.
۵. شماره ۸۱۲ ت، ابن گارابی، نوشته رضاءالدین فخرالدین، قازان، ۱۹۱۲، دارای ۱۴۸ صفحه، قطع جلد ۱۵/۵ در ۲۳ سانتیمتر.

۶. شماره ۸۱۳ ت، ابن تیمیه، نوشتهٔ رضاءالدین فخرالدین، قازان، ۱۹۱۱، دارای ۷۴ صفحه، قطع جلد ۱۵/۵ در ۲۳ سانتیمتر.
۷. شماره ۸۰۱ ت، اللزومیات، نوشتهٔ موسی بیگی، قازان، ۱۹۰۷، دارای ۱۰۴ صفحه، قطع جلد ۱۶ در ۲۳/۵ سانتیمتر.
۸. شماره ۹۸۹ ت، یوانیچ، نوشتهٔ گ. توکایف، قازان، ۱۹۰۸، دارای هفت صفحه، قطع جلد ۱۶/۵ در ۲۳ سانتیمتر.
۹. شماره ۳۰۷۸۳ ت، حسن خط ناموناسی، نوشتهٔ گ. احمر ف، قازان، ۱۹۱۱، دارای ۱۱ صفحه، قطع جلد ۱۸ در ۲۲/۵ سانتیمتر.
۱۰. کیراکله خطبه لر، قازان، ۱۹۱۲، دارای ۲۰ صفحه، قطع جلد ۱۴/۵ در ۲۱/۵ سانتیمتر.
۱۱. شماره ۱-۲۴، شورا، ۱۹۰۹، دارای ۸۷۲ صفحه، قطع صفحه ۲۰ در ۳۰/۵ سانتیمتر.
۱۲. شماره ۳-۱۲، اقتصاد، ۱۹۱۰، دارای ۴۲۴ صفحه، قطع صفحه ۱۷ در ۲۶ سانتیمتر.
۱۳. شماره ۱-۴، سویمبسیکا، ۱۹۱۶؛ شماره ۵-۱۸، ۱۹۱۷، دارای ۳۴۰ صفحه، قطع صفحه ۱۸ در ۲۵/۵ سانتیمتر.
۱۴. شماره ۱-۱۵، مکتب، ۱۹۱۳، دارای ۴۸۰ صفحه، قطع صفحه ۱۷/۵ در ۲۵/۵ سانتیمتر.
۱۵. تفسیر نعمانی، قازان، ۱۹۱۱، دارای ۴۰۷ صفحه، قطع کتاب ۲۶/۵ در ۱۸/۵ سانتیمتر.
۱۶. ا.ن. برزین، سیاحت در شمال ایران، قازان، ۱۸۵۲، دارای ۳۴۷ + ۷۲ صفحه، قطع کتاب ۱۶ در ۲۴ سانتیمتر.
۱۷. ف. ا. اردمان، هرودوت حماسهٔ خود را در مورد تاریخ ایران قدیم از منابع فارسی اقتباس کرده است، قازان، ۱۸۴۰، دارای ۴۱ صفحه، قطع جلد ۱۷ در ۲۶ سانتیمتر.

آرشیو نسخ خطی اسلامی انستیتوی زبان، ادبیات و هنر ع. ابراهیمف فرهنگستان علوم تاتارستان

۱. شماره ۵۰۶۷ - ۳۹، Koi، گلستان، نوشتهٔ شیخ سعدی، زمان نگارش: سدهٔ دوازدهم هجری، دارای ۸۴ صفحه، قطع جلد ۱۶/۵ در ۲۱ سانتیمتر.
۲. شماره ۳۳۹۱ - ۳۹، Koi، قصهٔ یوسف، نوشتهٔ جامی، زمان نگارش: ۱۲۵۹ق، دارای ۹۹

● نسخ خطی و کتب چاپ قدیم فارسی، عربی و تاتاری کهن تاتارستان - قازان

- صفحه، قطع جلد ۱۷/۵ در ۲۲/۵ سانتیمتر.
۳. شماره ۳۶۱۴ - ۳۹، Kol. حمد بیحد، نوشته عطار، زمان نگارش: سده دوازدهم هجری، دارای ۷۰ صفحه، قطع جلد ۱۶ در ۲۰/۵ سانتیمتر.
۴. شماره ۵۷۷۸ - ۳۹، Kol. عطار، ۱۸۹۸، دارای ۸ صفحه، قطع جلد ۱۱ در ۱۷/۵ سانتیمتر.
۵. شماره ۵۰۷۱ - ۳۹، Kol. گلستان، نوشته شیخ سعدی، زمان نگارش: سده دوازدهم هجری، دارای ۶۵ صفحه، قطع جلد ۱۵/۵ در ۲۰ سانتیمتر.
۶. شماره ۱۳ - ۴۵، Kol. شرح گاینل گیلیم، موضوع: منطق، زمان نگارش: نیمه دوم سده سیزدهم هجری.
۷. شماره ۱۹ - ۴۵، Kol. قصه سید بطال، زمان نگارش: سده سیزدهم هجری، دارای ۳۰۲ صفحه، قطع جلد ۱۵ در ۳۳ سانتیمتر.

آرشیو ملی جمهوری تاتارستان

۱. شماره ف ۱۰، آپ ۶، د ۱۵، الوافیه فی شرح القافیه، تفسیر رکن الدین الحسن بن محمدالاسترآبادی (درگذشت: ۷۱۵ق)، پیرامون دستور زبان ابن الحاجب (درگذشت: ۶۴۶ق)، فهرست سال ۸۷۷ق، دارای ۱۹۱ صفحه، قطع نسخه خطی ۱۷ در ۲۵ سانتیمتر.
۲. شماره ف ۱۰، آپ ۶، د ۹، شرح عبدالله، کتاب درسی دستور زبان عربی به فارسی، فهرست سال ۱۷۸۸م، دارای ۱۱۲ صفحه، قطع نسخه خطی ۱۷ در ۲۲ سانتیمتر.
۳. شماره ف ۱۰، آپ ۶، د ۴۹، مجموعه، موضوع: بیشتر درباره منطق به عربی و فارسی، تاریخ دو اثر چنین است: ۹۹۴ق و ۹۹۶ق، دارای ۱۱۲ صفحه، قطع نسخه خطی ۱۷ در ۲۲ سانتیمتر.
۴. شماره ف ۱۰، آپ ۵، د ۵۵، مجموعه، آثار اول و سوم درباره تصوف به فارسی، دارای ۱۵۴ صفحه، قطع نسخه خطی ۱۴ در ۱۹ سانتیمتر.

اسناد

۵. شماره ف ۱۸۶، سندی از ذخیره شخصی ا.ک. کاظم بیک، حاوی نسخ خطی چاپ نشده این دانشمند: زبان و ادبیات ایرانیان پیش از اسلام، ادبیات فارسی، حماسه ایران، داستانهای حماسی

ایرانیان قدیم، اسطوره ایرانیان.

۶. شماره ف ۹۷۷، آپ، سوویت، د ۱۴۴۳، ل ل ۹-۲۰، سندی از دانشگاه قازان، حاوی متن سخنرانی ا.ک. کاظم بیگ به فارسی در مورد زیبایی شعر فارسی که در مجلس با شکوهی در دانشگاه قازان در ۵ ژوئیه ۱۸۲۹ ایراد شده است.

۷. شماره ف ۹۷۷، آپ. سوویت، د ۲۷۹۸، سندی درباره اجازه دادن به یک ایرانی از اهالی مازندران به نام حاجی میرابوطالب میرمومن اف، استاد زبان فارسی دانشگاه غازان از سال ۱۸۳۹ تا ۱۸۴۶ م و به همین گونه به کاظم بیگ مبنی بر پوشیدن لباس مخصوص متشکل از قفطان ابی سیمدوزی شده یا شمشیری به کمر.

۸. شماره ف ۱۳۹، آپ ۱، د ۳۳ و ۳۴، اسنادی درباره میراث و تقسیم دارایی میرمومن اف، استاد دانشگاه قازان.

۹. شماره ف ۹۷۷، آپ. ف ف ی، د ۳۷۴، ۳۸۸، آپ سوویت، د ۹۲۴۵، سندی درباره اعزام فارغ التحصیلان دانشگاه قازان: ان. برزین و و. ف. دیتل به سیاحت در عثمانی، ایران، شام و مصر برای تکمیل زبانهای عربی و فارسی و ترکی.

۱۰. شماره ف. ر - ۱۰۰، آپ ۱، د ۶۵۰، ل ۲۱۹، سندی مبنی بر اعطای کمک زحمتکشان جمهوری تاتارستان در سال ۱۹۲۳ به ملت ایران که در ناحیه تربت حیدریه بر اثر زلزله زیان دیده بودند. مبلغ دوهزار روبل از وجوه شورای اتحادیه‌های صنفی تاتارستان برای این منظور اختصاص یافت.

۱۱. شماره ف ۱۳۹، آپ ۱، د ۴۳، ل ل ۶۹، آپ ۷۰، درخواست نامه بیوه میرمومن اوا، سروجمال بنت ولید به استاندار نظامی قازان درباره ارث، مورخ ۲ آوریل ۱۸۶۳.

۱۲. شماره ف ۱۳۹، آپ ۱، د ۳۳، ل ۳۱۶، وکالت نامه وراثت میرمومن اوا (به فارسی)، سال نگارش: ۶ اکتبر ۱۸۵۴ م.

۱۳. شماره ف ۱۱۸۶، آپ ۱، د ۱۴، ل ل ۱-۳۸، نسخه خطی ا.ک. کاظم بیگ، موضوع: ادبیات فارسی، زمان نگارش: نیمه سده ۱۹ م.

● نسخ خطی و کتب چاپ قدیم فارسی، عربی و تاتاری کهن تاتارستان - قازان

کتابخانه ملی جمهوری تاتارستان

نسخ خطی

۱. شماره ۱۱ ف (۴)، شرح مشکوة فی المناسک، سال نگارش: ۱۱۰۱ق، موضوع: مذهب، دارای ۲۳۷ صفحه، قطع جلد ۲۱ در ۳۰/۵ سانتیمتر.
۲. شماره ۱۴۳ ف (۲۷)، لغات فارسی، نوشته نعمت الله رومی، زمان نگارش: آغاز سده دوازدهم هجری، دارای ۳۲۸ صفحه، قطع جلد ۱۴ در ۲۰/۵ سانتیمتر.
۳. شماره ۱۲۲ ف (۲۵)، تفسیر القرآن به فارسی، زمان نگارش: ۱۲۱۴ ق، دارای ۳۸۰ صفحه، قطع جلد ۲۰/۵ در ۳۱ سانتیمتر.

کتب چاپی

۴. شماره ۱۵۲۴۴۳۶ ات و، دیوان حافظ شیرازی، عثمانی، ۱۸۸۳، دارای ۲۵۹ صفحه، قطع کتاب ۱۵ در ۲۳/۵ سانتیمتر.
۵. شماره ۹۲-ب، فریدالدین عطار، پندنامه، قازان ۱۸۹۹.

موزه ملی جمهوری تاتارستان

۱. شماره ۶۷-۱۸۳۶۹، مثنوی جلال الدین رومی (به فارسی)، فهرست در آغاز سده سیزدهم هجری تدوین شده است. رونویسی توسط اوتیز ایمنی انجام گرفته. دارای ۸+۳۴۹ صفحه، (اصل و رونوشت).
۲. شماره ۶۱-۱۸۳۶۹، عطاءالله کورساوی، شرح العقائد، (به عربی)، فهرست سال ۱۸۸۰، دارای ۲۸۴ صفحه، قطع صفحات ۱۷ در ۲۲ سانتیمتر.
۳. شماره ۳۴-۱۸۳۶۹، امام غزالی، کتاب مشکات الانوار (به عربی)، فهرست سده سیزدهم هجری، توسط عبدالمجید بن عبدالمنان کتابت شده، دارای ۶۴۶ صفحه، قطع جلد ۱۸ در ۲۱ سانتیمتر.
۴. شماره ۳۳-۱۸۳۶۹، عبدالرحمان جامی، نفحات الانس (ترجمه از فارسی به ترکی)، قطع جلد ۱۷ در ۲۷ سانتیمتر.
۵. شماره ۱۳-۲۲۵۰۷، کتابی به عربی در مورد قوانین شریعت، فهرست سال ۱۲۴۴ق /

- ۱۸۲۹م، دارای ۳۸۹ صفحه، قطع جلد ۲۳ در ۳۵.
۶. شماره ۵۷۵۷، نشان صاحبگیری خان (رونوشت)، به ترکی، زمان نگارش: سده دهم هجری، دارای یک صفحه، قطع صفحه ۱۷ در ۷۵ سانتیمتر.
۷. شماره ۵۷۵۸، نشان تفتیش خان (رونوشت)، به ترکی، سده هشتم هجری، دارای یک صفحه، قطع صفحه ۲۵ در ۱۱۰ سانتیمتر.
۸. رضاءالدین فخرالدین أف، جوامع گل کالیم شرحه، چاپ اورنبورگ ۱۹۱۶، دارای ۵۵۲ صفحه، قطع جلد ۱۶ در ۲۵.

